

**O'ZBEKISTON AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA
KOMMUNIKATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

**“Gumanitar fanlar”
kafedrası**

“FALSAFA” FANIDAN

**“BORLIQNING FALSAFIY TALQINI”
MAVZUIDAN MA'RUZA MATNI**

Toshkent – 2016

MAVZU: BORLIQNING FALSAFIY TALQINI

Reja:

1. Borliq tushunchasi va uning turlari.
2. Substantsiya va materiya, ularning o'zaro aloqadorligi.
3. Harakat va rivojlanish tushunchasi. Harakatning asosiy shakl-lari.
4. Borliqning fazo va vaqtda mavjudligi.

Tayanch tushunchalar

Borliq – voqelikdagi mavjud narsa va hodisalarni ifodalovchi tushuncha.

Substantsiya – (lotincha substantia – mohiyat) – moddiy asos, mohiyat.

Materiya – onga bog'liq bo'lmagan holda mavjud reallikni ifodalovchi tushuncha.

Harakat – narsa va hodisalarning har qanday o'zgarishlarini ifodalovchi tushuncha.

Fazo – narsalarning bir-biridan uzoqligini, ularning ko'lamini, joylashish tartibini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha.

Vaqt – narsa va jarayonlarning bosqichlari, davomiyligi, rivojlanishini ifodalaydigan atama.

1. Borliq tushunchasi va uning turlari

Borliq muammosi barcha falsafiy ta'limotlarda asosiy o'rin egallab kelgan. Bu bejiz emas, albatta. Kishilar azaldan voqelikni falsafiy nuqtai nazardan tushunishga intilib kelganlar. Borliq tushunchasi voqelikni falsafiy anglash uchun ishlatiladigan asosiy tushunchadir.

Ilmiy falsafa nuqtai nazaridan borliq tushunchasi sarmazmun, ko'p qirrali bo'lib, voqelikdagi barcha narsa va hodisalar, jarayonlarni ifodalash, aks ettirish uchun ishlatiladi. Borliq tushunchasi yordamida kishilar o'z ongida dunyoning mavjudligi, uning cheksizligi, abadiyligi, yaxlit va bir butunligi haqida umumiy tasavvurga ega bo'ladilar.

Borliqning asosiy shakllarini moddiy predmetlar, jarayonlar borlig'i, inson borlig'i, ijtimoiy borliq, ma'naviy borliq tashkil etadi.

Moddiy predmetlar borligi turqumiga tabiatdagi barcha narsalar, eng mayda zarrachalardan tortib Er, Quyosh, koinotgacha kiradi. SHuningdek, moddiy borliqqa kishilar tomonidan yaratilgan «ikkinchi tabiat», ya'ni har xil moddiy ne'matlar (zavod, fabrika, binolar, turli mashina, mexanizmlar, asbob-uskunalar va h.k.) ham kiradi.

Diniy ta'limotlarda olamning asosi, uning mohiyati ilohiy kuch, ruh bilan

bog'lab qo'yiladi. Ilk borliq bu olamdagi barcha narsa va hodisalarni yaratuvchi Xudodir. Ilk borliq, ya'ni birinchi mavjudot – Tangri Alloh barcha mavjudot borlig'ining birinchi sababidir deyiladi. «Ilk bor bo'lgan, (ya'ni Tangri) deydi Forobiy, o'zining asl mohiyati bilan boshqa barcha narsalardan farqlidir. CHunki u modda ham emasdur, sub'ekt ham emasdur, uning suvrati ham bo'lmaydi, uning bir o'zi bu borliqda yakkayu yagonadir, u shu jihatdan ham birinchidir»¹.

Gegel ta'limotiga ko'ra, olamdagi hamma narsalar va hodisalar «mutlaq g'oya»ning mahsulidir. Binobarin, olamni yaratuvchi shu g'oya undagi narsa va hodisalarning birligini ham belgilaydi, deyiladi idealistik ta'limotlarda. SHuningdek, boshqa diniy va falsafiy qarash-larda ham voqelikdagi barcha narsalar Xudo tomonidan yaratilgan deb tushuntiriladi.

O'rta asr davrida ijod etgan xudojo'y faylasuf Akvinskiyning ta'limotiga asoslangan katolik cherkovining rasmiy falsafasi hisob-lanuvchi hozirgi zamonda bir qator mamlakatlarda keng tarqalgan neotomizm falsafasining vakillari Mariten, Jilson (Frantsiya), de Reymeker (Belgiya) de Friz (Germaniya), Vetter (Avstriya), Boxens-kiy va boshqalar ruhiy, ilohiy birinchi ibtido, deb tushuniladigan «sof borliq»ni oliy reallik, deb hisoblaydilar. Moddiy olam ikkilamchi va hosila, deb e'lon qilinadi. Neotomizm nazariyaning asosiy maqsadi xudoni borliqning bosh sababchisi va barcha falsafiy kategoriya-larning bosh asosi, deb e'tirof qilishdir.

Diniy falsafaning yana bir shakli bo'lgan personalizm (lat. Per-sona – shaxs) oqimining vakillari B.Boun, R.Flyuelling, E.Braytmen (AQSH), X.Kerr (Angliya), V.SHtern (Germaniya) va ularning fikr-doshlari taraqqiyotning turli bosqichlarida turuvchi va olamni tashkil etuvchi «oliy shaxs» Xudo birlamchi reallik va oliy ruhiy qimmatdorlik, deb ta'kidlaydilar.

Ular tashqi olam predmetlarini insoning ichki dunyosidan, uning sezgilari, idroklari va shu kabilardan hosil bo'lgan qandaydir narsa deb qaraydilar. «CHunki yuqorida ko'rsatilgan ob'ektlar, – degan edi ingliz faylasufi Berkli, – biz sezgilarimiz vositasi bilan idrok etila-digan narsalar bo'lmay nima o'zi?». Xo'sh, biz o'z ideallarimizni, ya'ni sezgilarimizni idrok etmasdan nimani idrok etamiz?». Narsa-larni idrok etuvchi qismga bog'lanmasdan turib, ularning mutlaq mavjudligi to'g'risida so'zlash mumkinligini men mutlaqo tushunolmayman», – deydi u. Berklining fikrini boshqa faylasuflar, jumladan Max Avenarius ham qo'llab-quvvatlaydilar.

Tabiatning oliy mahsuli, gultoji bo'lgan inson borligiga, o'ziga xos manfaat va ehtiyojlarga ega bo'lgan, o'zligini anglay biladigan shaxslar kiradi. «Til va tushuncha sohibi bo'lgan tirik zotdan ortiqroq mukammal bo'lgan biror zot yo'qdir»¹, – deydi Abu Nasr Forobiy.

SHaxs – bu o'zining ijtimoiy shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan va individual sur'atda ifodalanganhislatlarga, intellektual, emotsional va irodaviy sifatlariga ega bo'lgan odam. Har bir shaxs o'zining tug'ma xususiyatlari bilan bir

¹ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «Xalq merosi», 1993, 131-bet.

¹ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «Xalq merosi», 1993, 144-bet.

qatorida ijtimoiy xususiyatlarga egadir. Ijtimoiy munosabatlar majmui, kishilarning kundalik turmush tarzi, insonning mohiyati belgilaydi.

Inson borligi uning aklliy va jismoniy mehnati, ehtiyoj va manfaatlarini qondirish uchun xatti-harakatlari, axloq-odob, dunyo-qarashi va h.k. namoyon bo'ladi, o'z ifodasini topadi.

O'ziga xos individual xarakterga, intellekt, emotsional xususiyatlariga, temperamentga ega bo'lgan har bir insonning mavqei, uning jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bilan uzviy bog'liq. Jamiyatda mavjud bo'lgan barcha narsalar insonning mehnati tufayli va inson uchun yaratilgan. SHuning uchun insonning qadr-qimmati qanchalik yaxshi e'zozlansa, ularning faolligi ham, jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi ham shunchalik ko'p bo'ladi.

SHo'rolar huquqati hukmronlik qilib turgan vaqtlarda so'zda «hamma narsa inson uchun, inson baxt-saodati uchun», deb e'lon qilinsa-da, amalda insonning erki va huquqlari chegaralanib, ularning qadr-qimmati oyoq osti qilinib kelgan edi. Mustaqil respublikamizda insonning shon-shuhrati, qadr-qimmatini e'zozlash davlatimiz siyosa-tining asosiy yo'nalishlariga aylangan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ikkinchi moddasida «davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi», «xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir», deb mustah-kamlab qo'yilgan. Jamiyatimizda shiddat bilan amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi ham bitta – fuqarolarning munosib hayot kechi-rishini, tinchlik va milliy totuvligini ta'minlashdan iboratdir. «Barcha islohotlarning – iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat»¹, – deydi O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov.

Ma'lumki, inson borligi jamiyat taraqqiyotining birdan bir manbaidir. Ijtimoiy borliq hodisalarning barcha turlarini o'z ichiga qamrab oladi. Jamiyat bir biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy etnik, oilaviy va boshqa munosabatlardan tarkib topgan, doimo taraqqiy etib, rivojlanib turadigan jonli organizmdir. Jamiyat tabiat taraqqiyotining zaruriy oqibatidir. Orga-nik olamning taraqqiyoti ma'lum bir davr sharoitlarida odamning kelib chiqishiga, uning jamoa munosabatlari va mehnat jarayonida o'sishiga, so'ngra kishilik jamiyatining tashkil topishiga olib kelgan. SHuning uchun ham tabiat jamoatni bir-biridan ajratib qarash, ularni qarama-qarshi qilib qo'yish noto'g'ri.

Jamiyatning moddiy texnika bazasi, iqtisodiy asoslari, siyosiy tashkilotlari: davlat va xokimiyat idoralari, armiya, politsiya, sud, prokuratura, siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, maorif tizimi, madaniyat, fan va texnika, ilmiy tadqiqot institutlari va laboratoriyalar, ommaviy axborot vositalari, aloqa bo'limlari va h.k. ijtimoiy borliqning turli xil ko'rinishlarini tashkil etadi.

Borliq faqat moddiy shakldagina emas ma'naviy, ruhiy shaklda ham namoyon bo'ladi. Ma'naviy borliqqa inson tomonidan yaratilgan rang-barang madaniyat va san'at asarlari, til, ilmiy kashfiyotlar, g'oya-lar, axloq-odob qoidalari, falsafiy, estetik, badiiy, siyosiy, tafakkurlash madaniyati, ruhiy

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. – T.: «O'zbekiston», 1995, 119-bet.

kechinmalar, diniy tasavvurlar tushunchalar majmui kiradi.

Kishilarning ichki holati, kechinmalari, his-tuyg'ulari, ruhiy, ma'naviy dunyosi, o'y-fikrlari, maqsad va masalalari hamda kayfiyat-lari ham ma'naviy borliqning ko'rinishlaridir.

YUqorida aytilganlardan ko'rinish turibdiki, borliq voqelikda mavjud bo'lgan barcha narsa va hodisalar, inson, jamiyat, kishilarning ichki dunyosi, ma'naviyatini ifodalaydigan keng qamrovli va sermazmun falsafiy tushunchadir. Borliq shakllari (narsalar borlig'i, inson borligi, ijtimoiy borliq, ma'naviy borliq) bir butun dunyoning alohida ko'rinishidir. Borliq ana shu alohida shakllar o'rtasidagi bog'liqlikni, umumiylikni ko'rsatadi. Borliqning umumiy aloqadorligi alohida narsalarning mavjudligi bilan namoyon bo'ladi.

2. Substantsiya va materiya,ularning o'zaro aloqadorligi

Substantsiya tushunchasi odatda moddiy substrat va narsa o'zgarishlarining boshlang'ich asosini ifodalaydigan atama sifatida ishlatiladi.

Falsafa tarixida dastlabki vaqtlarda substantsiya hamma narsani tashkil etadigan moddiy zarrachalar,deb tushunilgan. Masalan, atom Demokrit ta'limotida, Forobiy, ibn Sino, ibn Rushd asarlarida ham substantsiya tushunchasi moddiy asos, mohiyat sifatida talqin etildi.

Forobiyning fikricha, «o'z zoti mavjud(narsalar)ni substantsiya (javhar), deb ataladi, masalan, olam va shunga o'xshash barcha jismlar. O'z zoti bilan mavjud bo'lmagan (narsalar)ni **aktsiden-tsiya**,deb ataymiz, masalan, olmaning qizilligi va shunga o'xshaganlar. Bundan kelib chiqadiki, barcha vujudga keltirilgan narsalar yoki substantsiya (masalan,olma), yoki aktsidentsiyalar(masalan, olmadagi qizillik)dan iborat bo'lar ekan»¹.

YAngi zamonda Dekart substantsiya muammosini eng keskin qilib qo'ydi. U ikki xil substantsiya – materiya va ruh parallel ravishda mavjud, bularning har ikkalasi esa Xudoga bo'ysunadi,deb hisoblaydi. Spinoza tabiatni yakkayu-yagona substantsiya deb, ko'lam va tafak-kurni yagona bir substantsiyaning atributlari hisoblardi va substansiyani o'z-o'ziga sababchi, deb qarardi. Kantning fikricha, substantsiya, «shunday bir doimiy narsaki, faqat unga nisbatangina hamma vaqtli hodisalarni aniqlash mumkin. Gegel «mutlaq g'oyani», «har qanday yanada haqiqiy rivojlanishning negizi»,deb ta'riflaydi.

Ayrim faylasuflarning fikricha, agar narsalarning paydo bo'lib va yo'qolib, turli o'zgarishlarga duchor bo'lib, bir-biriga aylanib turishi mumkin bo'lsa, substantsiya esa bir zaylda turaveradi va o'zining tub negizi jihatidan o'zgarmasdir, uning faqat shakllarigina o'zgaradi. SHu bilan birga, substantsiya ko'pincha bo'linmas, tuzilishi o'zgarmas atomlar bilan aynan birday qilib qo'yiladi. SHu tariqa atomlarning o'zgarmasligi haqida fikr olamning substansiyaviy negizi bo'lgan materiya haqidagi fikr bilan aynan birday qilib ko'rsatiladi.

¹Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «Xalq merosi», 1993, 180-bet.

Demak, substantsiya o'ta murakkab va ko'pqirrali tushuncha. Odatda, u dunyoning dastlabki moddiy asosini tashkil etuvchi, narsa va hodisalarning hossalari uchun omil yoki «tirgak» bo'lib xizmat qiluvchi, materiya tavsifnomasining umumiy shaklining birligi, narsa-larning o'zgarmas barqaror mohiyatini ochib beruvchi tushuncha sifatida ishlatiladi.

O'z mazmuniga ko'ra substantsiya materiya tushunchasiga yaqin ammo bu tushunchalarni bir-biri bilan to'liq ayniylashtirib bo'lmaydi. Substantsiya materiyaning asosinigina ifodalaydi. SHuning uchun materiya substantsiyaga nisbatan kengroq tushuncha.

Materiya haqida falsafada va tabiat ilmida ko'pgina chuqur fikrlar aytilganligini ko'rsatib o'tish joizdir. Bu, avvalo, barcha hodisalarning umumiy substantsiya negizi bo'ltan materiya haqidagi, uni yaratib va uni yo'q qilib bo'lmasligi, zamonda abadiy mavjudligi va makonda nihoyasizligi, uning ob'ektivligi, ongga bog'liq emasligi, materiya bilan harakatning ajralmasligi tabiatning hamma hodisalarini o'zaro aloqadorlikda va bir-birini taqazo qilishda, tabiiy va o'zgarmas qonuniyatga bo'ysunishda olib qarash haqidagi qoidalardir. Mazkur fikrlar hozirgi zamon ilmida ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Borliq tushunchasi materiyaga nisbatan kengroq tushuncha, chunki u ham ob'ektiv, ham sub'ektiv reallikni ifodalaydi. Materiya tushunchasi esa ob'ektiv reallikni ifodalash uchun foydalanadigan tushuncha.

Hozirgi ilmiy falsafada materiya tushunchasi barcha narsa va hodisalarga xos bo'lgan eng umumiy xususiyatini belgilaydigan mavhum tushuncha hisoblanadi. Olamdagi hamma narsa va hodisa-larning eng umumiy belgisi, xususiyati shundan iboratki, ular bizning ongimizdan tashqarida, mustaqil ravishda, mavjuddir. Hamma narsaga xos bo'lgan bu umumiy xususiyat materiya tushunchasida o'z aksini topadi. Materiyaning falsafiy tushunchasi faqat hozirgi davrda fanga ma'lum bo'lgan ob'ektlargina emas, balki kelgusida kashf qilinadigan narsalarni ham o'z ichiga oladi, bu ma'noda uning metodologik ahamiyati kattadir.

Materiya abadiy, bepoyon, cheksiz, hech qachon yo'qolmaydi. Materiyaning abadiyligi uning hech kim tomonidan yaratilmagan-ligini, hamda mavjudot bo'lishini, har bir yangi kashfiyot tufayli uning yangi tomonlari ochilishini bildiradi.

Materiya haqida gap ketganda, quyidagi masalaga e'tibor berish zarur. U shundan iboratki, materiyaning falsafiy tushunchasini uning tuzilishi haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlari bilan almashtirib yubor-maslik kerak. Materiyaning gnoseologik ma'nodagi mazmuni keng, umumiy va abadiydir, ammo uning xususiyatlarini va tuzilishini aniq fanlar sohasida talqin qilish esa nisbiydir.

Hozirgi zamon fan kashfiyotlari materiyaning bitmas-tuganmas xususiyatlarini ochishda, uning katta falsafiy ahamiyat kasb etayot-ganligini tasdiqlamoqda.

Bundan ikki ming yil ilgari Levkipp, Demokritlarning bo'linmas zarra – atom haqidagi farazlari materiya tuzilishi haqida boshlang'ich fikrlar edi. Rus olimi M.Lomonosov va italiya olimi Lavuazelarning turli moddarning kimyoviy va fizik hossalari haqidagi nazariyasi materiya haqidagi bilimlarning chuqurlashib

borishiga sabab bo'ldi. Kimyo fanida A. Butlerovning molekularning tuzilishi sohasidagi kashfiyotlari, D. Mendeleevning «Elementlar davriy sistemasi qonuni»-ning ochilishi materiyaning tuzilishi haqidagi hozirgi zamon ta'limotiga asos bo'ldi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi fizikadagi eng yangi kashfiyotlar, chunonchi elektronning kashf etilishi, uran va boshqa atomlar radioaktivlik xususiyatining, rentgen nurlarining kashf qilinishi, atom haqidagi qarashlarda burilish yasadi.

Elektron harakat tezligining o'zgarishiga qarab uning massasi ham o'zgarib turishining aniqlanishi $E=ms^2$ materiyaning hozirgi ma'lum bo'lmagan yangi xususiyatlarining ochib berilganligidan, moddalarning bir turdan ikkinchisiga aylanishda dialektik jarayon borligidan darak beradi.

Fizika fanida erishilgan bu yutuqlar materiya tushunchasi-ning ob'ektiv reallikni ifodalovchi xususiyatining to'g'ri ekanligini isbot-laydi. Bu kashfiyotlar atomning bo'linishini, uning yangi xususiyatlari, ayniqsa massa xususiyatlarining sifat jihatidan avvalgi xususiyatidan farq qilishini ko'rsatadi. Fiziklarni bu narsa o'ylantirib qo'ygan edi. Bundan foydalangan maxchilar massaning o'zgaruvchan xususiyat-larini materiyaning yo'qolishi deb noto'g'ri xulosa chiqaradilar. Aslida esa, materiya emas, balki materiyaning biz hozircha bilgan chegarasi yo'qolgan edi, bizning bilimlarimiz yanada chuqurlashib, materiyaning yangi xususiyatlarini ochib bergan edi.

Materiya tuzilishining har bir shaklida harakat va taraqqiyotning o'ziga xos qonunlari bo'lib, bu qonunlarning har biri atomning murakkab va tunganmas xususiyatlarini, demak, materiyaning tuzilishi va hossalari murakkab ekanligini ko'rsatadi. Elektron bilan pozitron birikishi, natijada foton-ning hosilbo'lishi ham materiyaning tuzilishi murakkabligini ko'rsatadi.

A. Enshteynning $E=ms^2$ formulasida m – massa va e – energiya orasidagi bog'lanish materiya o'zining harakat shalkini energiyaga aylanib ketishini ko'rsatmaydi, balki bir turdagi massa va energiyaning ikkinchi turdagi massa va energiya bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Demak, materiyaning falsafiy tushunchasini tinch massaga ega bo'lgan fizik ob'ekt bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Zarra qanday ko'rinishda bo'lmasin, u massaga egami yoki yo'qmi, baribir inson ongining tashqaridadair. Demak, ob'ektiv real zarralarning bir-biriga ta'sirida, ularning bir biriga aylanishi natijasida modda nurlanadi yoki elektromagnit kvantlarini hosil qiladi, ular moddalardan hosil bo'lgani uchun qanday ko'rinishda bo'lmasin, ularni moddiy deb bilamiz. Bu erda maxchilar materiyaning fizik tuzilishi haqidagi masalani uning falsafiy tushunchasi bilan almashtirib yuborgan edilar. Moddiy ob'ektlar qanday ko'rinishda bo'lmasin, qanday xususiyatga ega bo'lmasin, ular bizdan tashqarida ob'ektiv ravishda mavjud, bilimlarimizning o'zgarib, kengayib, rivojlanib borishi real dunyoning ob'ektivligini hech qachon inkor qilmaydi. Buni hozirgi zamon ilm-fani to'liq tasdiqlamoqda. Materiyaning yangidan-yangi xususiyatlari va tuzilishiga oid bo'lgan ta'limotlarni tasdiklovchi kashfiyotlar qo'lga kiritilmoqda. Atom yadrosini o'rganishga oid nisbiylik nazariyasi, kvant mexanikasi elementar zarralar fizikasidagi har bir yutuq buning isbotidir. «Elementar zarralar» fizikasi hozirgi vaqtda atomning ichki tuzilishiga oid yangi fikrlarini ham bermoqda.

Elementar zarralar bu xususiyatlarning ochilishi materiya tuzilishi va xususiyatlari haqidagi bilimlarimizning chegarasi hech qachon bo'lmashligini ko'rsatadi. Fizikadagi bu kashfiyotlar materiyaning kiki asosiy ko'rinishda mavjud ekanligini modda va maydon ko'rinishida mavjudligini ko'rsatadi. Materiyaning modda va maydon ko'rinishi ba'zi bir xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Modda ko'ri-nishidagi materiya tinchlik massasiga ega bo'lib, bular jumlasiga proton, neytron, elektron va pozitronlarni, ulardan tashkil topgan atom va molekullarni kiritish mumkin. Molekulalardan tarkib topgan mikroskopik jismlar hozirgi zamon fani bergan ma'lumotlarga asosan, har xil holatda bo'lishlari mumkin: suyuq, qattiq, gazsimon, plazma, epiplazma, fizik vakuum holatda. Materiyaning maydon ko'rinishi modda ko'ri-nishidan harakatdagi massaga ega bo'lishi va yorug'lik tezligiga yaqin tezlik bilan harakat qilishi orqali farq qiladi. Elektromagnit maydon, yadro maydoni, gravitatsion maydon, bular materiyaning maydon ko'rinishidir. Materiya maydon ko'rinishining mavjudligi, buning sifat va xususiyatlarining modda ko'rinishi bilan aloqadorligi, farqli elektromagnit maydonining to'laroq o'rganishi asosida ochib beriladi.

YOrug'lik – elektromagnit maydon to'liqidan iborat bo'lib, u harakatdagi massaga ega bo'lgan zarracha – fotonlardan tashkil topgan. Foton esa sekundiga 300 ming km tezlikda harakat qiladi. Materiyaning maydon ko'rinishi ana shu xususiyatiga ko'ra modda ko'rinishidan farq qiladi. YOrug'lik massa va energiyaga ega, demak, elektromagnit maydon ham massaga ham energiyaga ega, bu materiyaning modda ko'rinishi bilan maydon ko'rinishi xususiyatga ko'ra o'xshashligini ko'rsatadi.

Har qanday moddamassa va energiyaga ega. Tajribalar orqali materiyaning modda va maydon ko'rinishining bir-biriga aylanishini aniqlanadi. Demak, materiyaning modda va maydon ko'rinishning bir-biriga aylanishi zarralarning zarra va antizarradan tashkil topganligini ko'rsatadi.

Materiyaning benihoyatligi va cheksiz tuzilishi murakkab xususiyatlari haqidagi masala moddiy olamning sifat jihatdan bitmas-tuganmasligini o'z ichiga oladi. U organik jihatidan dunyoning moddiy birligi tamoyili bilan bog'liq.

Falsafa «birlamchi materiya»ning eng so'nggi o'zgarmas mohiyati sifatida mavjudligini rad etib, materiyaning substantsiya-viyiligini xuddi u (ong emas, biron-bir g'ayri tabiiy narsa emas) hodisalarning turli xildagi hossalarning birdan-bir umumiy negizi ekanligi va tevarak atrofimizdagi olamning birligini belgilab beradi. Olamni, moddiy materiyani bizning ongimizdan tashqarida mustaqil ob'ektiv reallik bitmas-tuganmas deb bilish, uni qanday bo'lsa shundayligicha, qo'shimchalarsiz tushunishga yo'naltiradi. Bu fikr tabiatshunoslarga idealizm va agnostitsizmga qarshi kurashda, ilmiy tadqiqot yo'lida vujudga keladigan qiyinchiliklardan chiqishga, turli-tuman hodisalar zanjirida asosiy xalqani aniqlash uchun muhim bo'lgan tarixiy yondashishga yordam beradi.

Ilmiy falsafaning materiya haqidagi ta'limoti ilmiy tadqiqotlar uchun, yaxlit ilmiy dunyoqarash, ishlab chiqarish uchun hamda fanning kashfiyotlarini voqelikka muvofiq ravishda talqin qilish uchun metodo-logiknegiz bo'lib xizmat qilmoqda. SHu bilan birga ilmiy bilimlar taraqqiy etgan sari bu ta'limotning o'zi doimo mukammalashib, chuqurlashib bormoqda, voqelikni tobora to'laroq aks

ettiruvchi yangi kategoriyalar va qonunlar ifodalanmoqda, bu voqelik bizning eng mukammal barcha tasavvurlarimizdan hamisha murakkabroq bo'laveradi.

3. Harakat va rivojlanish tushunchasi. Harakatning asosiy shakllari

Tabiat va jamiyatda hamma narsa harakatda, o'zgarishda, o'zaro ta'sirda va o'rin almashishdadir. Hech bir muloqot tinch turgan, harakatsiz narsa emas. Olamdagi narsalar harakatda bo'lib, ular bir-biriga aylanadi, biri ikkinchisini yo'qotadi, biri ikkinchisidan paydo bo'ladi. Butun tabiat, eng kichik zarradan tortib, eng katta jismlar-gacha, qum donasidan tortib Quyoshgacha, protist (bir hujayrali organizm)dan tortib odamzodgacha doimo paydo bo'lish va yo'q bo'lish, uzluksiz oqish, beto'xtov harakat qilish va o'zgarish holatini kechirib turadi.

Tevarak atrofimizdagi olamni bilib borar ekanmiz, unda o'zgarmaydigan hech narsa yo'qligini, hamma narsa harakatda bo'lib, bir shakldan ikkinchi bir shaklga o'tib turishini ko'ramiz. Barcha moddiy ob'ektlarda elementar zarralar, atomlar, molekula-larning harakati sodir bo'lib turadi, har bir ob'ekt uni qurshab turgan muhit bilan o'zaro bir-biriga ta'sir qilib turadi, o'zaro ta'sir esa u yoki boshqa turdagi harakatni o'z ichiga oladi. Har bir jism, hatto Erga nisbatan osoyishta turgan jism ham u bilan birga Quyosh atrofida aylanadi, Quyosh bilan Er esa Galaktikaning boshqa yulduz sistemalariga nisbatan o'rin almashinib turadi va h.k.

Agar qattiq jismlar olib qaraladigan bo'lsa, ularning tuzilishi va shaklining barqarorligi, ularni tashkil etuvchi mikrozzarralar o'rtasidagi muayyan o'zaro ta'sirga bog'liq ekanligini ko'rish mumkin. Fazo va vaqtda kengayib boruvchi har qanday o'zaro ta'sir esa harakat sifatida yuzaga chiqadi, xuddi shuningdek, har qanday harakat ham materiya turli elementlarining o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Ayrim fayla-suflar harakatini materiyadan ajratib, unga, materiyaga tashqaridan berilgan kuch deb qaraydilar. CHunonchi, mexanikaning fan sifatida shakllanishiga asos solganlardan biri Nyuton, sayyoralar Quyosh atrofida doimiy harakat qilib turadi deb, to'g'ri ta'kidlash bilan birga bu harakatning manbaini ilohiy birinchi turtki deb hisoblar edi. XIX asr nemis metafizigi E.Dyuring esa materiya avvalari qotib qolgan holda bo'lgan, keyinroq u mexanik harakatga ega bo'lgan, deb ta'kidlaydi.

Materiya barcha o'zgarishlarning substantsiyaviy negizidir. Materiyadan ajralgan harakat, «sof harakat» yo'q. XIX asrning ikkinchi yarmida yirik nemis fizigi V.Ostvald o'zining materiya va harakatning bog'liqligini inkor etuvchi energetizm nazariyasi bilan chiqdi. Energetizmning vakillari materiyasiz harakat mavjud bo'lishi mumkin, degan fikrni ilgari surdilar. Ular materiyadan ajralgan qandaydir nomod-diy narsaga aylantirilgan «sof energiya»ni barcha o'zgarishlarning birdan-bir negizi deb hisoblar edilar. Haqiqatda esa energiya materiya-ning hossasidir, bu hossa harakatning miqdoriy me'yoridan iborat bo'lib, moddiy sistemalarning ichki o'zgarishlari asosida muayyan ishni amalga oshirishga qobiliyati borligini ifodalaydi. Energiya materiyadan ayrim holda mavjud bo'lmaydi va hamisha moddiy jismlarning boshqa hossalari bilan

birgalikda yuzaga chiqadi.

Metafizik materializm harakatning faqat mexanik shakli, ya'ni oddiy ko'chish, makonda almashishni tan olib materiyaga tashqi turtkning berilishi bilan olam harakatga keladi deb, harakatni materiyadan ajratib qo'yadi. SHuningdek, ular tabiat va jamiyatni bir-biridan ajratib, tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlari orasidagi umumiy bog'lanishni ko'ra olmaganlar, mexanika qonunlarini hamma sohaning rivojlanish qonuni deb bilganlar.

Ilmiy falsafa ta'limotiga ko'ra, harakatning falsafiy ma'nosi shuki, u materiyaning borliq shaklidir. Materiya harakati qanday shaklda bo'lmasin, u ob'ektiv ravishda materiyadan ajralmagan holda sodir bo'ladi. Materiyaning mavjudlik shakli bo'lgani uchun harakatning ob'ektiv real bo'lish xususiyati materiyaning ham xususiyati hisoblanadi.

Harakat ham materiya kabi ob'ektiv reallikdir. Materiya o'ziga xos ichki qarama-qarshiliklarga ko'ra harakat qiladi, rivojlanadi. Materiya harakati hech qanday tashqi turtkiga, g'ayritabiiy kuchga muhtoj emas. Materiya harakati va taraqqiyotining manbai ichki qarama-qarshiliklardir.

Harakatning falsafiy mazmunini materiya harakati shakllari to'g'risidagi tabiiy, ilmiy tasavvurlar bilan aralashtirmaslik zarur.

Ilmiy falsafa nuqtainazaridan harakat materiyaning eng muhim atributi – mavjudlik usuli. U tabiat va jamiyatda yuz beradigan hamma jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Eng umumiy tarzda harakat –umuman o'zgarishdan, moddiy ob'ektlarning har qanday o'zaro ta'siri-dan iborat.

Harakatni rivojlanish tushunchasi bilan adashtirmaslik kerak. Harakat real voqeliqda ro'y beradigan hamma o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Rivojlanish deganda esa jadal sur'atlar bilan ilgarilab boruvchi o'zgarishlar tushuniladi. Rivojlanish sifat o'zgarishlarining natijasi bo'lib, u o'zgarish narsa va hodisalardaga qarama-qarshi tomonlar orasidagi kurashning natijasidir. Bunday o'zgarishlar natijasida eski-ning o'rnida yangisi paydo bo'ladi, quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga o'tish sodir bo'ladi. SHuning uchun «harakat» tushunchasi, «rivojlanish» tushunchasiga qaraganda kengroq tushuniladi.

Harakat materiyaning ichki mohiyatidan kelib chiqadigan ob'ektiv jarayon, u ikki turda namoyon bo'ladi. 1. Narsalarning mavjud sifa-tini saqlab qolish asosida ro'y beradigan o'zgarishlar; 2. Narsalarning mavjud sifatining emirilish asosida sodir bo'ladigan o'zgarishlar.

Harakat turli-tuman ko'rinishlarda bo'ladi. Ilgari harakatning asosiy shakllariga: a) mexanik harakat; b) fizik harakat; v) kimyoviy harakat; g) biologik harakat; d) ijtimoiy harakat kiradi, deb hisoblanardi.

Hozirgi zamon fani mikrojismlarning oddiy mexanik harakati, harakatning boshlang'ich shakli emasligini ko'rsatib berdi. U mikro-zarralar harakatiga nisbatan «yuqoriroq» turadi. Mikrozaralar harakati esa mikrojismlar harakatining asosini tashkil qiladi. Mikrozaralar harakatining asosida esa yanada chuqurroq jarayonlar yotadi. Mikrozaralar harakati kvant mexanikasi qonunlariga bo'ysunadi. Mikrozaralar harakati uzunligi, massaning kattaligi va massa harakatining tezligiga bog'liq bo'lgan to'lqin bilan bog'liqdir.

«Elementar» zarralar va maydonlar darajasidagi harakatning o'ziga xos

xususiyatlari farqlaridan biri elektromagnit harakat shaklidir. Uning moddiy asosi elektromagnit maydon va uning zarrasi fotonlardir. Elektromagnit maydondagi o'zaro ta'sirning tarqalishi to'lqin qonun-lariga va yorug'lik tezligi doimiyliqi qonuniga bo'ysunadi. Fotonlar elektromagnit maydon kvantlari bo'lib doimiy birlikda bo'lgan harakat-dagina mavjuddirlar. Bu harakat materiyaning mavjudlik shaklidir degan falsafiy qoidani to'la tasdiqlaydi.

Elektromagnit maydondan tashqari yana fizik maydonlar ham mavjud. Ularning hammasiga harakatning alohida shakli muvofiq keladi. YAdro harakati elementar zarralar va maydonlar harakatiga nisbatan ancha murakkabdir. Harakatning yadro shakli nuklonlarning (proton va neytronlar) harakati asosida vujudga keladi. Bu harakat shaklidai ham murakkabrog'i atom ichidagi harakatdir. Uning sifat xususiyatini yadro va elektronlar, shuningdek elektronlarning o'zlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir tashkil qiladi.

Demak, harakatning fizik shakli issiqlik, elektron, magnit, atom ichidagi va boshqa jarayonlarni qamrab oladi. Uni faqat molekulyar jarayonlar bilan bog'lab tushuntirish noto'g'ridir.

Materiya va uning harakat shakllarining murakkablashib borishi, yangi o'ziga xos harakat shakli atom yoki ximik shakliga olib keladi. Uning tashuvchisi atom va molekulalardir. Harakatning ximik shakli turli-tuman atomlarning birikishlarida va ajralishlarida, molekulalar ichki tuzilishining o'zgarishida, ularning turli kimyoviy jarayonlarda o'zaro o'zgarishlarida namoyon bo'ladi.

Materiya harakatining murakkabroq shakli bo'lgan biologik harakatning boshqa shakllardan sifat jihatidan farqi tirik organizmlarning oziqlanishi va moddiy almashuv tufayli kimyoviy tarkibni o'zlari sekin asta yangilab borishlaridir.

Materiya harakatining eng murakkab shakli ijtimoiy harakatdir. Bu harakat shakli insonning paydo bo'lishi tufayli kelib chiqadi. Uning o'ziga xos xususiyati moddiy ishlab chiqarish jarayoni, shuningdek, ishlab chiqarish usuli xususiyatidan kelib chiqadigan ijtimoiy hodisalar, sinfiy, milliy, oilaviy va boshqa kishilar o'rtasidagi munosabatlardir.

YUqorida aytilganlarni e'tiborga olib, ayrim olimlar harakatni quyidagi uch shaklga ajratish haqidagi fikrni ilgari surmoqdalar: 1. Jonli tabiatdagi harakat. 2. Jonsiz tabiatdagi harakat. 3. Ijtimoiy harakat. Bular bir-birini to'ldirib, yuqorida qo'rsatilgan harakatlarning barcha shakllarini o'z ichiga qamrab oladi.

Materiya harakatining hamma shakllari o'rtasida mahkam o'zaro aloqadorlik mavjud. Bu o'zaro aloqadorlik avvalo materiyaning tarixiy taraqqiyotida va harakatining nisbatan quyi shakllari asosida yuqori shakllarining paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Harakatning yuqori shakllari ulardan ilgari o'tgan va ularning paydo bo'lishiga asos bo'lgan ko'pgina quyi formalarning o'zgartirilgan shakllarni o'z ichiga oladi.

Harakat shakllarining o'zaro munosabatini o'rganganda yuqori shakllarni quyi shakllardan ajratib qo'yishdan ham, tartibsiz ravishda yuqori shakllarni quyi shakllardan iborat qilib qo'yishdan ham saqlanish muhimdir.

YUqori shakllarni quyi shakllardan ajratib qo'yganda ularning kelib chiqishini izohlab bo'lmaydi. Masalan, biologiyada bunday ajratib qo'yish

vitalizmga – idealistik qarashlarga olib keladi. U hayotiy faoliyatining hamma jarayonlarini go'yo tirik organizmlarda jo qilingan alohida nomoddiy faktorlarga – «entelexiya», «yaratuvchi kuch» va shu kabilar amaliyotiga bog'lab izohlaydi. Vitalizmning bosh manbalari Platonning go'yo hayvonlar va o'simliklar olamiga jon bag'ishlaydigan – jon haqidagi ta'limotiga hamda Aristotelning entelexiya haqidagi ta'limotiga borib taqaladi. XVII–XVIII asrlarda tarkib topgan vitalizmning namoyondalari G.Shtal, P.Bertalanfi, A.Ventsel va boshqalar tirik tabiatning sifat jihatidan o'ziga xosligini dalil qilib ko'rsatib, hayotiy faoliyat jarayonlarini moddiy fizikaviy-qimyoviy va biologik qonuniyatlardan ajratib qo'yadi. Jonli tabiatni jonsiz tabiatga haddan tashqari qarama-qarshi qilib qo'yish, vitalizmni jonli narsaning jonsiz narsadan paydo bo'lishi mumkinligini inkor qilishga olib keladi. Masala bu tahlilda qo'yilganda hayotning ilohiy kelib chiqishi yoki uning abadiy mavjudligini tan olish qoladi. Hozirgi zamon fani hayotning tarixan paydo bo'lish qonunlarini va uning jarayonlarini harakatning fizikaviy-kimyoviy shakllariga bog'liq ekanligini ochib berib, vitalizma zarba berdi.

Harakatning yuqori shakllarini quyi shakllaridan sifat jihatidan farq qilishini e'tiborga olmaslik mexanitsizmga olib keladi. U tabiat va jamiyat taraqqiyotini, ya'ni harakatning yuqori shakllarini materiya harakatining quyi shakli bo'lgan mexanik shakli qonunlari bilan izohlaydi. Hozirgi kunda mexanitsizmning ko'rinishlarini ba'zilar tomonidan tafakkurni kibernetik mashinalarda sodir bo'ladigan axborot jarayonlari bilan birdek qilib ko'rsatishga urinishlarida kuzatishimiz mumkin.

Oliy materiya harakat shakllari nisbatan quyi shakllar asosida tarixan paydo bo'lgan va ularni murakkabroq tizimining rivojlanish tuzilishi va qonunlarga muvofiq ravishda o'zgartirilgan shaklda o'z ichiga oladi. Ular o'rtasida materiya harakat shakli qo'yi shakllardan sifat jihatdan farq qiladi va uni quyi shakldan iborat qilib bo'lmaydi. Harakat shakllarining o'zaro ta'sirini bilish olamning moddiy birligini, materiyaning tarixiy taraqqiyot xususiyatlarini ochib berish uchun katta metodologik ahamiyatga egadir.

Harakatning ko'rinishi qanday shaklda bo'lmasin, u moddiy asosga ega. Olam hodisalari doimo o'zgarishda, o'sishda, qotib qolgan narsa-ning o'zi yo'q. Demak, materiya harakati shakllari har xil bo'lmasin, ular bir-biriga bog'liqdir. Materiya harakatining har bir shakli o'zining qonuniyatiga ega. Masalan, mexanik harakat klassik mexanika qonu-niga, issiqlik harakati termodinamika qonuniga, kimyoviy harakat moddalarning ajralish va birikish reaksiyasi qonuniga, biologik harakat assimilyatsiya va dissimilyatsiya qonuniga asoslanadi. Harakatning har bir shakli bir-biridan o'ziga xos qonuniyati bilan sifat jihatdan farq qiladi.

Ilmiy falsafa harakat bilan bir qatorda muvozanat tushunchasi borligini inkor etmaydi. Tinchlik harakatining ifodasi, o'lchovi natijasidir. Tinchlik nisbiy va vaqtincha, harakat emas, mutlaqdir. Harakatning ko'rinishi qanday shaklda bo'lmasin, u nisbiy harakatga egadir. Masalan, erda tinch turgan bir jismni olaylik. U jism faqat boshqa harakatlanuvchi predmetlarga nisbatan tinch, xolos. Erdagi jism tinch turgan bo'lib ko'rinsa ham, u er bilan birga uning o'z o'qi atrofida harakatlanadi. Undan tashqari, bu jism o'zining muayyan sifatini abadiy saqlab qolmaydi, uning tarkibida fizik va kimyoviy o'zgarishlar doim sodir bo'lib

turadiki, bu hol natijada o'sha jismni sifat jihatdan o'zgarishiga olib keladi. Har bir narsa bordan yo'q bo'lmaydi, yo'qdan bor bo'lmaydi, tabiat azaldan mavjud va doimiy harakatdadir.

Hozirgi zamon fizikasining asoschisi Geyzenberg «Yadro fizikasining falsafiy muammolari» kitobida hamma narsaning asosi bitta substantsiyadan iborat, bu substantsiya energiyadir, deb ta'kidlaydi.

Metafizika materiyaning harakatsiz mavjudligini e'tirof etadi. Bunga qarama-qarshi dialektika materiya va harakatning birligi, ularning ajralmasligini fan kashfiyotlari bilan bog'lab ilmiy jihatdan asoslab berdi. Harakatsiz materiya, materiyasiz harakat bo'lishi mumkin emasligini hozirgi tibiyot va ijtimoiy fanlar ham isbotlaydi.

4. Borliqning fazo va vaqtda mavjudligi

Materiya cheksiz ravishda sodir bo'lib turadigan harakat, o'sish, o'zgarish va taraqqiyot hamisha fazo bilan vaqtda yuz beradi. Harakat singari fazo va vaqt ham materiya mavjudligining tub ob'ektiv shaklidir. Demak, harakatni materiyadan ajratish mumkin emas, shuningdek, fazo bilan vaqtni ham materiyadan ajratib bo'lmaydi.

Harakat fazo bilan vaqtning mohiyatidir. Boshqacha aytganda, harakat fazo bilan vaqtning birligidir. Fazo bilan vaqt o'z tabiatining mavjudligini materiya harakatida ochiq-oydin ko'rsatadi.

Fazo harakatdagi materiya mavjudligining tub ob'ektiv shaklidir. Fazo tushunchasi moddiy ob'ektlarning birgalikda mavjudligini va bir-biridan uzoqligini, ularning ko'lamini, bir-biriga nisbatan joylashish tartibini ifodalaydi. Tabiatdagi hamma jismlar, jumladan, insonning o'zi ham ob'ektiv olamda sodir bo'ladigan hamma moddiy jarayonlar fazoda o'rin tutadilar, muayyan masofaga ega bo'ladilar. Olamda mavjud bo'lgan predmetlar bir-biridan sifat jihatidagina emas, uzunligi, kengligi, hajmi, baland-pastligi, katta-kichikligi, o'rin jihatidan ham farqlanadi. Ularning har biri bir-biriga nisbatan yaqin yoki uzoq, quyi eki yuqori, chap yoki o'ngda joylashgan bo'ladi. Bularning hammasi fazo tushunchasida ifodalanadi.

Vaqt ham materiyaning mavjudlik shakli bo'lib, moddiy jarayon-larning keng yoyilishi izchilligini, bu jarayonlarning turli bosqichlari, bir-biridan ajralganligi, ularning davom etishini, ularning rivojlan-ishini bildiradi. Har bir narsa o'z o'tmishi, hoziri, kelgusiga ega. Narsa, hodisalarning ba'zi birlari avvalroq, boshqalari keyinroq bo'ladi. Bular esa vaqt tushunchasini ifodalaydi.

Har bir moddiy ob'ekt vaqtda bo'lmasdan turib faqat fazoning o'zida bo'lishi mumkin emas. Hamma vaqt va hamma joyda har qanday jism fazoda ham, vaqtda ham mavjuddir. Buning ma'nosi fazo bilan vaqt bir-biri bilan uzviy bog'liq demakdir.

Fazo va vaqt ham materiya kabi ob'ektiv xususiyatga ega. Idealistlar fazo va vaqtning ob'ektivligini inkor qiladilar. Ular fazo bilan vaqt ongda mavjud bo'lgan qandaydir narsadir, deb isbotlashga harakat qiladilar. CHunonchi, Kant nuqtai nazariga ko'ra, fazo va vaqt hissiy mushohadaning qandaydir aprior (tajribagacha)

shakllari bo'lib, ular ongimizning o'z tabiati taqazosi bilan vujudga kelgan. Uningcha, inson ongi bo'lmasa, fazo, vaqt ham bo'lmaydi. Berkli, Max fazo va vaqtni sub'ektiv hissiyotlar shakli, faqat sezgilarimiz qatorining tartibiga solingan tizimlaridir, deb hisoblaydilar.

Gegel falsafasida fazo va vaqt «mutlaq g'oyadan» tug'ilgan bo'lib, ular bu g'oya taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'ladi. Ammo u fazo va vaqtni bir-biridan ajratib qo'yadi va natijada tabiat-ning fazo ichida, lekin vaqtdan tashqarida rivojlanishi to'g'risidagi fikrni ilgari suradi. Bunday tasavvurlarning noto'g'riligini odamlar-ning butun hayotiy tajribasi, fanning taraqqiyoti rad etib kelmoqda. Fazo va vaqtning ob'ektivligini inkor qilish, nazariy jihatdan chalkashlikdan, amaliy jihatdan esa fideizm oldida taslim bo'lib, ojiz qolishdan iboratdir. Har qanday borliqning asosiy shakllari fazo va vaqtdir. Ilmiy falsafa ta'limoti idealistik fikrlar qarama-qarshi o'laroq, fazo va vaqtning ob'ektivligini, ya'ni insonga ham, insoniyatga ham bog'liq emasligini, ongdan tashqarida va mustaqil ekanligini e'tirof etib, ular o'rtasida umumiy o'xshash tomonlar hamda ayrim farqlar mavjudligini ta'kidlaydi: birinchidan, fazo bilan vaqtning ob'ektivligi, inson ongi, irodasi va g'oyalariga bog'liq emasligi, ular o'rtasidagi umumiylikning muhim tomonlaridan birini tashkil etadi. Ikkinchidan, fazo bilan vaqt abadiy, azaliydir. Fazo bilan vaqtning abadiyligi materiyaning abadiy-ligidan kelib chiqadi. Uchinchidan, fazo bilan vaqt cheksiz, chegarasiz va bepoyondir.

Fazoning o'ziga xos xususiyati va vaqtdan farqi uning uch o'lchovga ega bo'lishidadir. Bu uch o'lchov materiya bo'yiga va balandligiga oldiga va orqasiga qarab uning cheksiz ekanligini ko'rsatadi. U turli narsa va hodisalarda har xil bo'ladi. Hozirgi zamon fizikasining nisbiylik nazariyasida to'rt o'lchovli geometrik fazo haqida so'z boradi. Bunda to'rtinchi o'lchov sifatida vaqt olingan.

Vaqt fazo bilan chambarchas bog'liq bo'lsada, lekin o'zining ayrim xususiyatlari bilan undan farq qiladi. Vaqtning muhim xususiyati uning bir o'lchovligidadir, qaytarilmasligidadir. Moddiy narsalar fazoda har xil joylashishlari, turli tomonga harakat qilishlari mumkin, lekin vaqtga kelganda ular faqat birtomonga qarab yo'nalishda bo'ladi, vaqt hech qachon orqaga qarab harakat qilmaydi. O'tgan zamonning qaytarilishi va hozirgi zamonning yo'q bo'lishi mumkin emas.

Vaqtning o'ziga xos tomonlaridan yana biri uning cheksiz-ligidadir. Vaqt cheksizligining ma'nosi shuki, moddiy dunyoning boshi ham, oxiri ham yo'q va bo'lmaydi.

Fazo va vaqtga ichki ziddiyat xosdir. U shundan iboratki, fazo va vaqt o'z tabiatiga ko'ra ham mutlaq, ham nisbiydir. Fazo va vaqt materiya mavjudligining umumiy ob'ektiv shakllari kabi mutlaqdir, chunki bu shakllardan tashqari hech qanday moddiy jismlarning bo'lishi mumkin emasdir. SHuningdsk, fazo va vaqt nisbiydir, chunki ularning aniq hossalari o'zgaruvchi materiyaning hossalari bog'liqdir. Ziddiyat shundan iboratki, fazo va vaqt nihoyasizlik bilan nihoyaning birligini tashkil etadi, fazoning nihoyasizligi ayrim moddiy ob'ekt-larning nihoyali ko'lamlaridan tarkib topadi, vaqtning nihoyasizligi esa ayrim moddiy jarayonlarning nihoyali uzluklilaridan tarkib topadi.

Fazo va vaqt uzluksizdir va shu bilan birga, uzlukli, (diskret)dir. Fazo shu

ma'noda uzluksizki, uning har qanday tarzda olingan (katta yoki kichik, juda yaqin yoki uzoq) elementlari orasida bir element hamisha real sur'atda mavjud bo'ladi va bu element ularni yagona fazoviy ko'lamga birlashtiradi; boshqacha qilib aytganda fazoviy ko'lam elementlari o'rtasida hech qanday mutlaqalohidalik, bo'linishlik yo'q; ular bir-biriga o'tib turishadi. YA'ni vaqt shu ma'noda uzluksizki, uning har qanday kichik ikki oralig'i o'rtasida hamisha real sur'atda bir vaqtli uzluklik mavjuddir.

Fazo va vaqtning uzluksizligi shundan iboratki, ular o'zlarining ichki hossalari predmetlar va jarayonlarning sifat tafovutiga muvofiq tuzilishiga ko'ra farq qilib turadigan unsurlardan tarkib topgan.

Insonning fazo va vaqt haqidagi tushunchalari, tasavvurlari qotib qolgan emas, balki nisbiy, ya'ni o'zgaruvchan, rivojlanib borish xususiyatiga egadir. Materiya fazoda cheksiz, vaqtda abadiydir, degan fikrning mohiyati shundan iboratki, fazoning hech qanday chegarasi, markazi, tomoni, bo'ladigan joyi, oxirgi nuqtasi yo'q, u cheksiz va chegarasizdir, bepoyondir. Hozirgi zamon tabiatshunoslik fanlari olam-ning fazo va vaqtda boshi ham, oxiri ham yo'qligi to'g'risidagi ta'limotini asoslovchi yangidan-yangi dalillarni qo'lga kiritdi. Ularning ko'rsatishicha, bizning galaktikamiz koinotda yakkayu-yagona emas, balki cheksiz yulduzlar tizimining biridir.

N.Lobachevskiy geometriyasi fazoning materiya bilan chambar-chas bog'liq ekanligini isbotlab, mutlaq chegara va sistema bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatadi. U Evklid geometriyasiga nisbatan fazoning geometrik xususiyatlarining o'zgarishini chuqur tushuntiradi. Evklid geometriyasida fazo materiyadan ajralgan holda, abadiy va hamma erda bir xil xususiyatga ega shaklda tushuntiradi. Bu fazo haqidagi metafizik tushuntirish usulidir. Lobachevskiy fazo va vaqt-ning xususiyatlarini materiya va uning harakati bilan bog'liq ravishda tushuntiradi. Uning geometriyasi Eynshteynning nisbiylik nazariyasida yana ham kengroq mazmunga ega bo'ladi.

Fazo va vaqtning bir butunligini ifodalashda moddiy jarayonlarni ham fazodan, ham vaqtdan ajratmay bir butun holda tekshirish zarur. Hozirgi zamon fanida ko'p o'lchovlikni quyidagicha tushuntirish mumkin. Nemis olimi German Mankovskiy uch o'lchovli fazo va vaqtni ko'p o'lchovli deb oladi. Bu erda uch o'lchovli fazo va to'rtinchisi sifatida vaqt olingan. Nisbiylik nazariyasida fazo va vaqt orasidagi bog'lanishni ko'rsatish jism harakatiga kuchli maydon tortish kuchining ta'siri ham hisobga olinadi. Lekin bu kashfiyotlar nisbiylik nazariyasidagi fazo va vaqt orasidagi bog'lanish tugal aniqlandi, degan xulosaga olib kelmaydi, aksincha bu sohadagi bilimlarimiz yana ham aniqlanishi va chuqur bo'lishi mumkin. Fazo va vaqtning xususiyati o'zgarmaydi. Fazo va vaqt to'g'risidagi bilimlarimizning mazmuni kengayishi mumkin. Fazo va vaqt bir-biri bilan ziddiyatli bog'langan. Bu bog'lanishni fazoning cheksiz, vaqtning esa abadiy bo'lishida ko'rish mumkin.

Ma'lumki, narsa va ob'ektlarning harakati bir vaqtda, bir joyda ro'y bermaydi. Materiyaning harakati turli fazoda, turli vaqtda bo'lishi mumkin. Moddiy ob'ektlar turli xil o'rinda, turli xil masofalar orasida joylashgan bo'lib, ular doimo harakatda. Bu harakat sekin yoki tez bo'lishi mumkin. Bu masalani

fizika fanining nisbiylik nazariyasi hal qilib beradi.

Ilmiy falsafa nuqtai nazaridan, materiya hech qachon va hech erda chegaralanmagan. Vaqtning cheksizligi dunyoning bepoyonligini bildi-radi, bu fazoning ham chegarasi yo'qligini ko'rsatadi. SHunday qilib, fazo va vaqt harakatidagi materiyaning ob'ektiv yashash usulidir.

Materiyaga xos xususiyatlar fazo va vaqtga ham xosdir. Materiya-ning tuzilishi va hossalari haqidagi bilimimizning o'sishi kabi, fazo va vaqt to'g'risidagi bilimlarimiz hech cheksiz ortib boradi.

Materiya fazoda cheksiz, vaqtda abadiydir. Vaqtning cheksizligi dunyoning cheksizligini, boshi va oxiri yo'qligini ko'rsatadi.

Tabiat va jamiyat hodisalari hamma vaqt ketma-ket sodir bo'ladi va harakat qiladi. Materiya vaqtda harakat qiladi, demak, materiya, harakat, fazo va vaqt dialektik bog'langan. Ularning dialektik birligi umumiy aniq fanlar uchun amaliy jihatdan metodologik asos hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Borliq tushunchasi va uning asosiy turlari nimalardan iborat?
2. Substantsiya tushunchasining ma'nosi qanday?
3. Materiya tushunchasi va uning ilmiy-falsafiy ahamiyati nimalardan iborat?
4. Harakat fazo va vaqg tushunchalarining mohiyatini izohlab bering.
5. SHarq mutafakkirlari falsafiy ta'limotlarida olam-falakning doimo harakatda ekanligi haqida so'zlab bering.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. – T.:«O'zbekiston», 2000.
2. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: «Xalq merosi», 1993.
3. Tulenov J., G'ofurov 3. Falsafa. – T.:«O'qituvchi», 1997.